O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA DUNYONING LISONIY MANZARASI (OILA MIKROKONTSEPTI MISOLIDA)

Turdiyeva Gulxayo

ANNOTATSIYA.

Mazkur tezisda o‘zbek xalq maqollarida “oila” mikrokonseptining lisoniy ifodalanishi va lingvokulturologik xususiyatlari tadqiq etiladi. Semantik, kontekstual, lingvokulturologik va konseptual tahlil usullari asosida oilaviy qadriyatlarning paremiologik birliklarda namoyon bo‘lishi o‘rganiladi. Tadqiqot davomida ota-onaga hurmat, farzand tarbiyasi, qarindoshlik munosabatlari va oilaviy muhit mazkur konseptning asosiy mazmuniy qatlamlari sifatida ajratiladi. Maqollarda ushbu qadriyatlarning leksik-semantik birliklar, metaforik obrazlar, takror, qiyoslash va sintaktik parallelizm orqali ifodalanishi yoritiladi. Tahlil natijalari xalq maqollarida milliy dunyoqarash, axloqiy me’yorlar va ijtimoiy qadriyatlarning o‘zaro bog‘liq holda aks etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: dunyoning lisoniy manzarasi, oila mikrokonsepti, o‘zbek xalq maqollari, paremiologiya, lingvokulturologiya, konseptual tahlil, milliy dunyoqarash, metaforik obraz, oilaviy qadriyatlar.

Zamonaviy tilshunoslikda til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlarini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu borada dunyoning lisoniy manzarasi tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Dunyoning lisoniy manzarasi insonning borliq haqidagi tasavvurlari, hayotiy tajribasi va baholash mezonlarining til vositalari orqali namoyon bo‘lishini anglatadi. Har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayoti va madaniy qadriyatlari uning tilida o‘ziga xos tarzda aks etadi. Shu sababli til birliklarini, xususan, xalq maqollarini o‘rganish orqali milliy dunyoqarashning muhim jihatlarini aniqlash mumkin. Xalq maqollari asrlar davomida shakllangan hayotiy tajriba, axloqiy qarashlar va ijtimoiy munosabatlarni ixcham, obrazli shaklda ifodalovchi paremiologik birliklardir. Ularning mazmunida xalqning muayyan hodisaga munosabati, uni baholash mezonlari va xulq-atvor me’yorlari mujassamlashadi. Maqollarning lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilish so‘zlar ma’nosi bilan birga, milliy-madaniy mazmunni ham chuqur ochib berishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek xalq maqollarida “oila” konseptining lisoniy ifodalanish xususiyatlarini aniqlash, uning tarkibiy mazmuniy qatlamlarini tavsiflash hamda oilaviy qadriyatlarning paremiologik birliklar orqali namoyon bo‘lish mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotda semantik, kontekstual, lingvokulturologik va konseptual tahlil usullaridan foydalaniladi.

Dunyoning lisoniy manzarasi va konseptual tafakkur o‘rtasidagi munosabat kognitiv tilshunoslik hamda lingvokulturologiyaning muhim masalalaridan hisoblanadi. J. Lakoff va M. Johnson tadqiqotlarida metaforik tafakkurning inson borliqni idrok etishidagi o‘rni yoritilgan. Z. Kövecses esa metaforalarning madaniy tajriba bilan bog‘liqligini tahlil qiladi. Mazkur nazariy yondashuvlar xalq maqollaridagi obrazli ifodalar orqali milliy qadriyatlarning qanday konseptuallashishini o‘rganishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek xalqining qadriyatlar tizimida oila muhim o‘rin tutadi. Oila tushunchasi ota-ona va farzand munosabatlari bilangina cheklanmay, tarbiya, hurmat, mehr-oqibat, qarindoshlik va mas’uliyat kabi o‘zaro bog‘liq tushunchalarni ham qamrab oladi. Mazkur belgilar o‘zbek xalq maqollarida turli lisoniy vositalar orqali ifodalanadi. Shu jihatdan “oila” mikrokontseptini maqollar asosida o‘rganish milliy mentalitetning tildagi ifodasini aniqlash imkonini beradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tahlil uchun tanlangan maqollar mazmuniga ko‘ra “oila” konseptining ota-onaga hurmat, farzand tarbiyasi, qarindoshlik munosabatlari va oilaviy muhit kabi tarkibiy qatlamlarini ajratish mumkin. Ushbu qatlamlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, o‘zbek xalqining oilaviy qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini turli leksik, metaforik va sintaktik vositalar orqali ifodalaydi.

Ota-ona obrazi oilaga oid maqollarda muhim qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan, “Ota rozi — xudo rozi” maqolida ota roziligi yuksak ma’naviy mezon bilan bog‘langan. Maqolning birinchi qismidagi “ota rozi” birikmasi oilaviy munosabatni, ikkinchi qismidagi “xudo rozi” birikmasi esa ushbu munosabatning ma’naviy ahamiyatini ifodalaydi. Ikki qism o‘rtasidagi mazmuniy muvofiqlik ota-onaga hurmat ko‘rsatishning axloqiy qadriyat sifatida talqin qilinishini kuchaytiradi.

Demak, mazkur paremiya ota-onaga munosabatni oddiy oilaviy aloqa doirasidan chiqarib, kengroq ma’naviy mezon bilan bog‘laydi. Farzand va tarbiya tushunchalari ham “oila” mikrokontseptining asosiy tarkibiy qismlaridandir. “Bola — aziz, odobi undan aziz” maqolida “aziz” sifatining takror qo‘llanishi orqali ikki qadriyat o‘rtasidagi munosabat yuzaga keladi. Birinchi qismda bolaning qadri e’tirof etilsa, ikkinchi qismda uning odobi yanada ustun qo‘yiladi. Bu yerda takror va qiyoslashga asoslangan sintaktik qurilma asosiy fikrning ta’sirchanligini oshiradi.

Maqol mazmunidan farzandni qadrlash bilan birga, uning axloqiy tarbiyasiga ham alohida e’tibor berilishi lozimligi anglashiladi. Farzand tarbiyasining oilaviy muhit bilan bog‘liqligi “Uya ko‘rganini qilar, uchganida ko‘rganini ilar” maqolida obrazli ifodalangan. Maqolda qushlarning hayotiga oid “uya” va “uchmoq” obrazlari inson tarbiyasi bilan bog‘langan. “Uya” so‘zi bevosita ma’noda qushning makonini anglatsa-da, maqol kontekstida dastlabki tarbiya muhiti, ya’ni oilani anglatadigan ramziy mazmunni ifodalaydi.Qush bolasining uyada ko‘rganiga muvofiq harakat qilishi haqidagi tasavvur insonning oilada olgan tarbiyasi keyingi xulq-atvoriga ta’sir etishi haqidagi fikrni ifodalaydi. Oila mikrokontseptining yana bir muhim tarkibiy qismi qarindoshlik munosabatlaridir. O‘zbek tilidagi “ota”, “ona”, “aka”, “uka”, “opa”, “singil” kabi qarindoshlik nomlari oilaning tarkibini ifodalash bilan birga, muayyan ijtimoiy munosabatlarni ham belgilaydi. Bunday birliklarning mazmuni nutqiy vaziyatga qarab mehr, hurmat, yaqinlik va mas’uliyat kabi qo‘shimcha ma’nolar bilan boyishi mumkin.

Oilaviy hamjihatlik va o‘zaro munosabatlar “Er-xotin — qo‘sh ho‘kiz” maqolida ham obrazli ifodalangan. Mazkur maqolda “qo‘sh ho‘kiz” obrazi oilaviy hayotdagi birgalikdagi mehnat va o‘zaro bog‘liqlikni anglatadi. Qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq ushbu obraz orqali er-xotin munosabatlari xalqning an’anaviy turmush tajribasi asosida talqin etiladi. Maqolning metaforik tuzilishi oiladagi hamkorlik va mas’uliyat tushunchalarini konkret obraz yordamida ifodalashga xizmat qiladi.

Qarindoshlik nomlarining maqollarda qo‘llanishi oilaviy aloqalarning xalq dunyoqarashidagi o‘rnini aniqlash uchun muhim manba hisoblanadi. Bunda har bir birlikni alohida emas, balki maqolning umumiy mazmuni va konteksti bilan bog‘liq holda tahlil qilish lozim. Maqollarda oilaviy qadriyatlar faqat bevosita nomlash orqali emas, balki metaforik obrazlar yordamida ham ifodalanadi. “Uya” obrazi oilaviy muhitni anglatishi bunga misol bo‘la oladi. Bunday ko‘chma ma’no orqali mavhum tushuncha — tarbiya muhiti — insonning kundalik tajribasida mavjud bo‘lgan aniq obraz yordamida anglanadi. Metaforik ifoda maqolning obrazliligini kuchaytiradi va undagi axloqiy mazmunni esda qolarli shaklda yetkazadi. Biroq “ildiz”, “daraxt” yoki “bog‘” singari obrazlarni oilaga oid maqollarning tahlilida qo‘llash uchun ularning muayyan maqol tarkibida haqiqatan mavjudligi va kontekstual vazifasi tekshirilishi zarur. Oila haqidagi maqollarda baholash ma’nosini ifodalovchi birliklar ham muhim o‘rin egallaydi. “Aziz”, “odob” va “rozi” kabi so‘zlar yuqorida tahlil qilingan maqollarda qadriyatlarni ifodalashga xizmat qiladi. “Aziz” leksemasi qadrlash va e’zozlash mazmunini bildirsa, “odob” shaxsning

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

axloqiy xususiyatlarini ifodalaydi. "Rozi" so'zi esa munosabatning ma'qullanishi bilan bog'liq ma'noni yuzaga chiqaradi. Ushbu birliklarning maqol tarkibidagi vazifasi ularning faqat lug'aviy mazmuni bilan belgilanmaydi, balki boshqa so'zlar va sintaktik qurilmalar bilan munosabati orqali ham shakllanadi.

Tahlil qilingan maqollarda turli lisoniy vositalar birgalikda ishlaydi. Leksik birliklar asosiy tushunchalarni nomlaydi, metaforik obrazlar mazmunni ko'rgazmali ifodalaydi, takror va sintaktik parallelizm esa fikrning ta'sirchanligini oshiradi. Bunday vositalar orqali ota-onaga hurmat, farzand tarbiyasi va oilaviy muhitning ahamiyati haqidagi qarashlar ixcham shaklda ifodalanadi. Maqollarning avloddan avlodga o'tishi esa ushbu qarashlarning xalq xotirasida saqlanishiga xizmat qiladi.O'zbek xalq maqollarini "oila" mikrokontsepti asosida o'rganish shuni ko'rsatadiki, mazkur konsept ota-ona, farzand, tarbiya va oilaviy munosabatlar bilan bog'liq o'zaro aloqador mazmuniy qatlamlardan tashkil topadi. "Ota rozi — xudo rozi" maqolida ota-onaga hurmatning ma'naviy ahamiyati, "Bola — aziz, odobi undan aziz" maqolida tarbiyaning qadri, "Uya ko'rganini qilar, uchganida ko'rganini ilar" maqolida esa oilaviy muhitning inson xulq-atvoriga ta'siri ifodalangan. Bu misollar maqollarning milliy-madaniy mazmuni leksik birliklar, obrazlilik va sintaktik qurilmalarning o'zaro ta'siri orqali shakllanishini ko'rsatadi.

Umuman olganda, O'zbek xalq maqollarining lingvokulturologik tahlili "oila" konsepti xalqning milliy dunyoqarashida o'zaro bog'liq axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlar tizimi sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Tahlil qilingan paremiologik birliklarda ota-onaga hurmat, farzand tarbiyasi, oilaviy muhit va qarindoshlik munosabatlari mazkur konseptning asosiy mazmuniy qatlamlarini tashkil etishi aniqlandi.

Maqollarda ushbu qadriyatlar leksik-semantik birliklar, metaforik obrazlar, takror, qiyoslash va sintaktik parallelizm vositasida ifodalanadi. Xususan, "uya" obrazining oilaviy tarbiya muhiti bilan bog'lanishi mavhum tushunchalarning konkret hayotiy tajriba asosida konseptuallashishini ko'rsatadi. "Aziz", "odob" va "rozi" kabi baholovchi birliklar esa oilaviy munosabatlarning axloqiy mezonlarini yuzaga chiqaradi.

Shunday qilib, o'zbek xalq maqollarida "oila" konsepti nafaqat qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi tushuncha, balki milliy qadriyatlar va ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini mujassamlashtiruvchi lingvomadaniy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur natijalar xalq maqollarini konseptual va lingvokulturologik jihatdan tadqiq etishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – 2012. – № 5.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.